

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

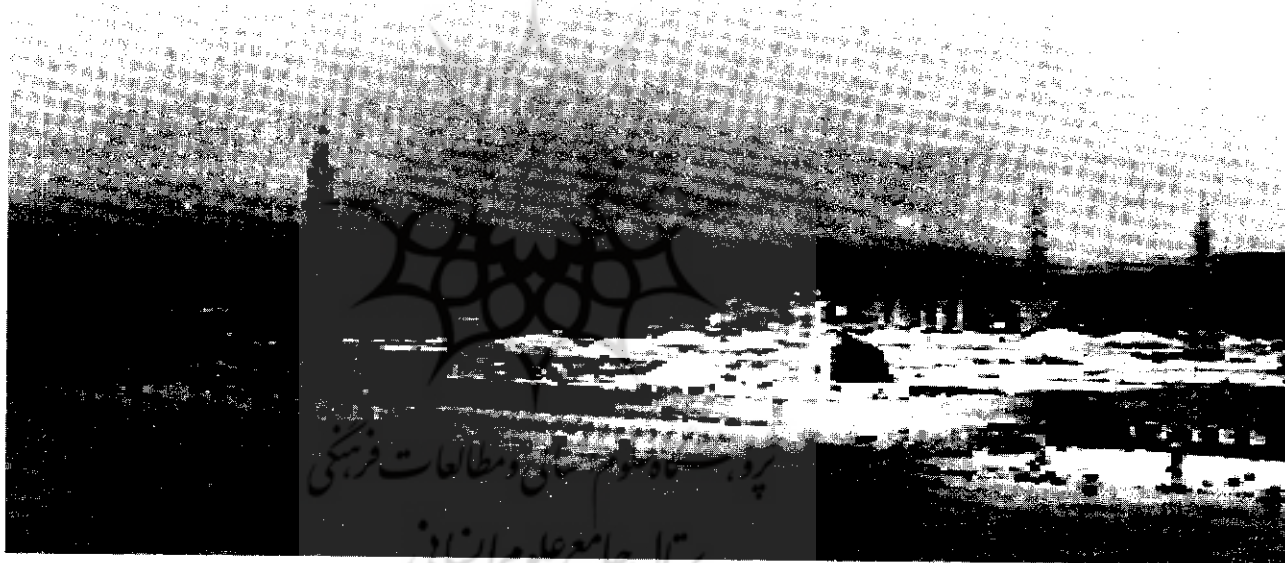
شخصیت و ویژگی‌های اخلاقی رسول خدا (ص)، بیشترین تأثیر را در هدایت مردم و گسترش فرهنگ دینی داشته و نیز نقش اساسی در سازندگی انسان، ایجاد جامعه دینی و تمدن الهی ایفا کرده است. از سویی خداوند، خوی نیکوی وی را ستوده و به عظمت یاد کرده است: **أَنْ لَعَلَّيْ خُلِقَ عَظِيمٌ** و آن را اسوه‌ای نیکو برای نجات بشریت معرفی نموده است: **لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ**. از سوی دیگر تدوین سیره، رفتار و سنن نبوی راهکاری برای تبلیغ دین و انتقال فرهنگ اسلام است. از این رو محدثان و مورخان، به ثبت روایات اخلاقی صادر شده از سوی پیامبر خدا (ص) و همچنین گزارش وقایعی که شخصیت اخلاقی - تربیتی ایشان را نشان دهد، اهتمام ویژه‌ای داشته‌اند.

این دسته از روایات و احادیث، به شکل پراکنده در منابع متعددی یافت می‌شوند. محمد بن سعد (م. ۲۳۰) نخستین بار، بخشی از ویژگی‌های جسمی و اخلاقی به انضمام روایاتی در

اخلاق نبوی (ص) در آثار حدیثی و پژوهشی

درآمدی بر اخلاق نگاری در سیره نبوی

○ حسین حسینیان مقدم

در این میان ابوالشیخ اصفهانی (م. ۳۶۹) مباحث اخلاقی را ممتاز کرد و کتاب خود را **اخلاق النبی (ص)** نامید.^۵ سرانجام تالیف در باب اخلاق نگاری، از مباحث چهره نگاری، فضیلت نگاری و اختصاص نگاری جدا شد. همانگونه که خود این مباحث نیز هر کدام عنوان مستقلی یافتند. امروزه کتاب‌های زیادی وجود دارد که تنها به موضوع «اخلاق نگاری» در سیره نبوی اختصاص دارد. در این نوشتار برخی از آن‌ها معرفی می‌شود.

نسائی (م. ۳۰۳) برای نخستین بار با تالیف **عمل الیوم و اللیله** انشعابی دیگر در این رشته به وجود آورد و ادعیه و اذکارنویسی را از اخلاق نگاری نیز جدا نمود. ابوبکر بن سنی (م. ۳۶۴) نیز به پیروی از استادش نسائی **عمل الیوم و اللیله**، **سلوک النبی مع ربه** را نوشت.^۶ طبرانی (م. ۳۶۰) نیز کتاب **الدعاء** را نوشت. کتاب **۲۴ ساعة مع حبیب المصطفى** نوشته محمد عبدالرحیم نیز در خصوص دعاها و ذکرهایی است که در

باب نوع خوراک، پوشش، لوازم شخصی و نظامی آن حضرت را گزینش و تنظیم کرده و در پایان سیره رسول خدا (ص)، در جلد اول کتاب **الطبقات الکبری** آورده است.^۲

پس از وی، ترمذی (م. ۲۷۹) با تالیف کتاب مستقلی به نام **الشمائل النبویة**، جایگاه ویژه‌ای به این مباحث داد و در واقع رشته تازه‌ای در مباحث سیره‌شناسی به روی محققان گشود. پس از ترمذی، مستغفری سمرقندی، ابوالعباس جعفر بن محمد بن ابی بکر نسفی (م. ۴۳۳) با تالیف کتاب **شمائل النبی (ص)** و ابن مقرئ، علی بن محمد بن ابراهیم فزاری (م. ۵۵۲) با تدوین کتاب **الشمائل بالنور الساطع الکامل** و دیگران با شرح، تعلیق و حاشیه‌نویسی بر شمایل ترمذی، راه وی را ادامه دادند. شمایل نگاران روایات مربوط به ویژگی‌های جسمی، روحی، رفتاری، عادات، عبادات، ادعیه، آداب زندگی و نیازهای شخصی و اجتماعی برای گذران زندگی را در کتاب‌های خود جمع کرده‌اند.^۳

شمایل نگاری به انگیزه پیروی از رسول خدا (ص) و توجه به اخلاق برای پیشرفت مادی و معنوی بشریت تألیف می‌شد و در گذشته به نوعی جنبش‌های ضد سلطنتی و اشرافی‌گری را در دنیای اسلام، تقویت و آهنگ آن را تسریع می‌کرد

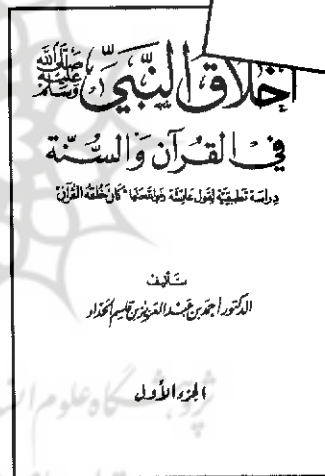
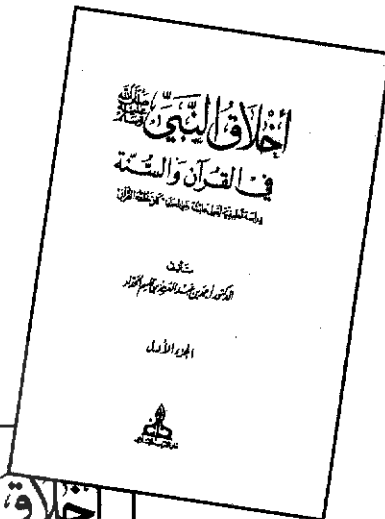
بهبود زندگی برخی در مقابل رفتارهای فردی و اجتماعی غربیان است. این خودباختگی از سویی موجب فراموشی سیره رسول خدا (ص) به عنوان اسوه اخلاق و نادیده گرفتن اصول اخلاقی دین و از سوی دیگر تقلید جوامع اسلامی از آداب و رسوم بیگانگان شده است. رویکرد جدید، اخلاق محوری اسلام را به عنوان یک واقعیت تاریخی انکارناپذیر، در مقابل اتهام خشونت‌طلبی تبیین می‌کند. پیام بیشتر این‌گونه کتاب‌ها، سخنی از رسول خدا (ص) است که فرمود: حقیقت دین، خلق نیکوست و هیچ فردی به بهشت نمی‌رود، مگر این‌که نیک باشد.^۸

معرفی برخی آثار:

المسائل المحمدية؛ ابوعیسی محمد بن سوره ترمذی (م. ۲۷۹)؛ در نسبت این کتاب به مؤلف تردیدی وجود ندارد و تاکنون با تعلیق و تحقیق‌های متعددی چاپ شده است:

تحقیق زعبی در ۲۵۴ صفحه، تحقیق زمزلی با فهرست آیات، احادیث، خطاها، منابع تحقیق و موضوعات در ۵۶۰ صفحه؛ تحقیق ماهر یاسین فحل با فهرست‌های احادیث، مسانید صحابه، مراسیل و گفتار تابعین، رجال سند و منابع تحقیق و موضوعات در ۲۹۹ صفحه؛ تحقیق عزت عبید الدعاس در ۲۴۰ صفحه چاپ شده است.

این کتاب با ۴۰۰ حدیث در ۵۶ باب، صفات خلقی و خلقی رسول خدا (ص) را وصف نموده و در مجموع، ۱۹۴ روایت اخلاقی مربوط به آن حضرت را بیان کرده است. نزدیک به ۳۰ شرح، تلخیص و ترجمه دارد. اسفرائینی شافعی، ابن حجر، سیوطی در شمار شارحین آن هستند. بهترین شرحی که تا کنون بر شمایل ترمذی نوشته شده المواهب اللدنیة بالمنح المحمدیه تألیف قسطلانی (م. ۹۲۳) در ده فصل است. سیوطی، قسطلانی را به سرقت مطالب خود متهم کرده و گفته: قسطلانی آن‌ها را بدون ذکر منبع از کتاب‌های او گرفته است. قسطلانی برای دلجویی نزد وی آمد ولی سیوطی در به روی او

یک شبانه روز وارد شده است.^۹

اخلاق نگاری در زمان‌های بعد، به صورت‌های متنوع‌تر و جذاب‌تری ارایه شد. بررسی اخلاق رسول خدا (ص) در قرآن و سنت، هم‌چنین آرایه القباپی مفاهیم اخلاقی و تطبیق آن‌ها با قرآن و سیره نبوی، نمونه‌هایی از گسترش و پویایی این بخش از سیره نگاری است.

شمایل نگاری به انگیزه پیروی از رسول خدا (ص) و توجه به اخلاق برای پیشرفت مادی و معنوی بشریت تألیف می‌شد و در گذشته به نوعی جنبش‌های ضد سلطنتی و اشرافی‌گری را در دنیای اسلام تقویت و آهنگ آن را تسریع می‌کرد؛ زیرا مردم با مطالعه آن‌ها، تفاوت زیادی در خلق و خوی رسول خدا (ص) با حاکمان مسلمانی که ادعای جانشینی ایشان را داشتند، می‌دیدند. اما رویکردی که امروزه به اخلاق نگاری در سیره نبوی وجود دارد، واکنش عده‌ای در برابر غرب‌گرایی و

ابوالشیخ از دانشمندانی است که به حافظ صادق، ثقه بودن و داشتن تالیفات زیاد در رشته‌های مختلف شهره است. وی برای تکمیل آموخته‌های خود سفرهای علمی زیادی نمود، در نتیجه شیوخ متعددی داشت که از نام برخی از آنان، بسیاری از محدثان و علمای بغداد آگاهی نداشتند

نگشود^۱

محدث قمی، محمود سامی، محمد ناصر الدین البانی و سمیع عباس آن را مختصر نموده‌اند. نقشبندی (م. ۱۲۸۲) شمائل ترمذی را به ترکی و مهدوی دامغانی آن را به فارسی ترجمه کرده‌اند. مصطفی حلبی نیز آن را به نظم در آورده است.

با رایج بودن تسامح در اسناد روایات غیر فقهی، ترمذی اصول و مبانی نقل روایت را در این موضوع نیز رعایت کرده و این بر ارزش کتاب وی افزوده است. توضیح بیشتر در خصوص شمایل‌نگاری و کتاب شمایل ترمذی نگارش مستقلی می‌طلبد که از محدوده این نوشتار بیرون است.

اخلاق النبی (ص) و آداب، ابوالشیخ اصفهانی، عبدالله بن محمد بن جعفر بن حیّان انصاری (م. ۳۶۹).

ابوالشیخ از دانشمندانی است که به حافظ صادق، ثقه بودن و داشتن تالیفات زیاد در رشته‌های مختلف شهره است. وی برای تکمیل آموخته‌های خود سفرهای علمی زیادی نمود، در نتیجه شیوخ متعددی داشت که از نام برخی از آنان، بسیاری از محدثان و علمای بغداد آگاهی نداشتند.^۲ کتاب اخلاق النبی (ص) وی به لحاظ محتوا، با کتاب ترمذی هم افق ولی بسیار پر حجم‌تر از آن و مشتمل بر ۲۸۴ باب و ۸۹۰ روایت در موضوع اخلاق و رفتار نبوی است. در عین حال، کتاب ترمذی به لحاظ صحت سند بر آن برتری دارد. ذهنی با این‌که از ابوالشیخ تمجید و وی را صاحب سنت و اتباع معرفی کرده تصانیف وی را پر از روایات واهی دانسته است.^۳ به عنوان مثال وئیان، محقق این کتاب، حدیث شماره ۶۷۰ و ۸۰۸ را جعلی دانسته و در توجیه آن گفته مؤلف و دیگر محدثان در آن عصر با آوردن سند حدیث معتقد به انجام وظیفه خود بودند، به ویژه که مؤلف در صدد جمع آوری روایات بوده است.

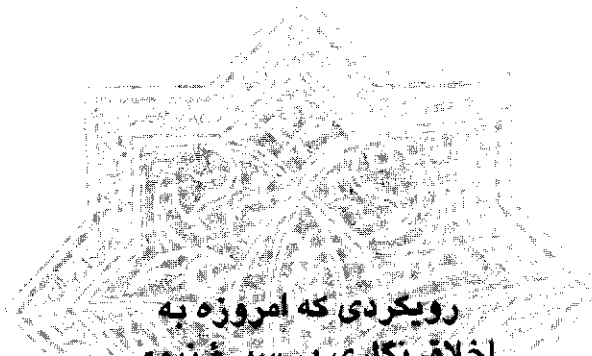
عماری این کتاب را پس از مدت‌ها مفقود بودن در کتابخانه اسکوریال مادرید یافت و مکتبه النهضة المصریه در قاهره آن را در سال‌های ۱۳۷۸ هـ. ق و ۱۳۹۲ هـ. ق. با تحقیق احمد

محمد مرسی بدون فهرست‌های فنی منتشر کرد. پس از آن دارالکتاب العربی بیروت این کتاب را با تحقیق سید جمیلی در سال ۱۴۰۵ هـ. ق. در ۲۴۲ صفحه چاپ نمود.

پس از آن، عصام الدین صباطی تحقیق بهتری کرده و با استخراج مصادر حدیث و بررسی سند روایات، صحت و سقم آن‌ها، وجود تصحیف در نام برخی از رجال سند و متفردات روایی ابوالشیخ را نشان داده است. او هم‌چنین لغات و ترکیب‌های مشکل را در پاورقی توضیح داده و روایات کتاب را نیز شماره‌گذاری کرده است. این کتاب با فهرست‌های فنی، شامل: فهرست منابع تحقیق، فهرست احادیث و فهرست موضوعات در قاهره، الدار المصریة اللبنانیة، ۱۴۱۳/هـ-۱۹۹۳، در ۲۵۰ صفحه چاپ شده است.

صالح بن محمد الوئیان این کتاب را با تحقیق بهتر و مفصل‌تری در چهار جلد و ۱۹۹۶ صفحه تنظیم و دار المسلم آن

رویکردی که امروزه به اخلاق نگاری در سیره نبوی وجود دارد، واکنش عده‌ای در برابر غرب‌گرایی و بهت‌زنگی برخی در مقابل رفتارهای فردی و اجتماعی غربیان است

را در سال ۱۹۹۸م. چاپ کرده است.

محقق، مصادر احادیث را از کتاب‌های حدیثی استخراج و به طور تفصیلی در باره آن‌ها بحث و در باره صحت و سقم روایات داوری کرده است. وی براساس معیارهای علم حدیث گاهی روایات را جرح و تعدیل و گاهی میان احادیث به

ظاهر متعارض را جمع نموده است. کلمات و عبارات مبهم را شرح و اماکن به کار رفته در روایات را توضیح داده، خطاهایی که در برخی نسخه‌های خطی و چاپی بوده اصلاح کرده است. او برای استفاده بیشتر خوانندگان کتاب، هفت حدیث از شمائل النبی (ص) ترمذی را در پایان کتاب آورده است.

هر جلد، با فهرست موضوعات و جلد چهارم با فهرس فنی شامل فهرست آیات، احادیث، اعلام، مصادر، اماکن و موضوعات هر چهار جلد پایان می‌پذیرد.

جلد اول در ۵۲۷ صفحه، به بیان مقدمه و صفات اخلاقی مانند عفو، جود و تواضع می‌پردازد.

جلد دوم در ۵۲۰ صفحه با پی‌گیری بخشی از روایات مربوط به صفات اخلاقی، صفات رفتاری را مانند راه رفتن و پوشاک رسول خدا (ص) و همچنین ابزارهای نظامی مورد استفاده ایشان، مانند شمشیر، زره، پرچم و کلاهخود و وسایل شخصی مانند فرش و بستر را آورده است.

جلد سوم به بیان روایات مربوط به نیازمندی‌های روزمره، مانند غذاها و نوشیدنی‌ها و چگونگی خوردن و نوشیدن و مسائلی مانند محبت به زنان، هدیه به بیماران، اختصاص یافته است.

جلد چهارم را روایاتی تشکیل می‌دهند که رفتارهای

اجتماعی رسول خدا (ص)، مانند مشورت با یاران، جواب به سلام دیگران، مشایعت مسافران، گویش فارسی (به عنوان توجه به ملیت‌ها و گویش‌ها) تبیین می‌کند.

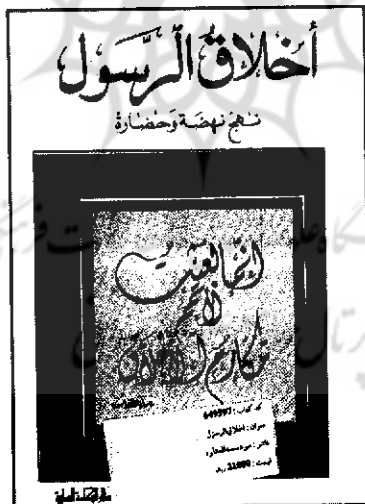
روایات این کتاب سیر منظمی در آرایه روحیات اخلاقی، عبادات، رفتارهای فردی و اجتماعی و گفتارهای اخلاقی ندارد. متقی هندی گرچه کتاب مستقلی در این خصوص ندارد ولی در کنز العمال، روایات هر بخش را جدا و با عنوان مشخصی آورده است که این خود، ابتکاری در اخلاق نگاری سیره نبوی به شمار می‌رود.^۳

اخلاق النبی (ص) فی القرآن و السنة، احمد بن عبد العزیز بن قاسم الحداد، بیروت، دار الغرب الاسلامی، ۱۴۱۹هـ/۱۹۹۹م.

این کتاب با نظارت عبد الستار فتح الله سعید، استاد تفسیر و حدیث در دانشگاه ام‌القرای عربستان تالیف و با تقریظ ابراهیم محمد سلقینی، استاد دانشگاه معارف اسلامی دبی چاپ شده است.

این کتاب از جدیدترین و پرجمع‌ترین کتاب‌هایی است که در این خصوص وجود دارد. مؤلف در مقدمه کتاب به تبیین اهمیت اخلاق در عصر ماده‌گرایی پرداخته و آن را یکی از استوانه‌های چهارگانه دین اسلام (ایمان، اخلاق، عبادات و معاملات) معرفی کرده است. وی در مقابل برخی از مستشرقان که اخلاق را از مفاهیم مدنی در سیره نبوی می‌دانند تصریح کرده که اخلاق در رتبه‌ای پس از توحید و از مفاهیمی بوده که رسول خدا (ص) در مکه به آن توجه زیادی داشته است.

حداد با توجه به روایت عایشه در وصف اخلاق رسول خدا (ص) که گفته: **كان خلقه القرآن** نتیجه گرفته که تمام

**کتاب «اخلاق النبى (ص)»، اثر «ابوالشیخ اصفهانی» به لحاظ محتوا، با کتاب
ترمذی هم افق ولی بسیار پرحجم تر از آن و مشتمل بر ۲۸۴ باب و ۸۹۰
روایت در موضوع اخلاق و رفتار نبوی است. در عین حال،
کتاب ترمذی به لحاظ صحت سند بر آن**

برتری دارد

باب سوم: اخلاق قرآنی -

رفتاری و تطبیق اخلاق نبوی با آن‌ها.

این باب دارای دو فصل اخلاق ذاتی و متعددی

است.

باب چهارم: اخلاق قرآنی - اجتماعی و تطبیق اخلاق نبوی

با آن‌ها. این باب دارای سه فصل اخلاق خانوادگی، اخلاق
عمومی و اخلاق اقتصادی است.

باب پنجم: اخلاق قرآنی در نبوت و امامت و تطبیق آن‌ها با

اخلاق نبوی در پنج فصل به شرح زیر آمده است:

۱. خلق و خوی‌های واجب برای نبوت مانند عصمت، صدق

و زیرکی.

۲. خلق و خوی‌های پیامبری مانند شیوه‌های تبلیغ و حرص

بر ایمان آوری مردم.

۳. خلق و خوی‌های علمی مانند اخلاق یادگیرنده و یاد

دهنده.

۴. خلق و خوی‌های سیاسی امام مانند رفتارهای مشورتی

و تعاملی.

۵. خلق و خوی‌های فرماندهی شامل مباحث اخلاق نفسی

و تعاملی در جنگ.

باب ششم: این باب در باره آثار اخلاق نبوی در دو فصل

تنظیم شده است:

۱. تاثیر اخلاق رسول خدا (ص) بر مؤمنان و غیر مؤمنان

در دوره زندگانی آن حضرت.

۲. تاثیر اخلاق رسول خدا (ص) بر مسلمانان و غیر

مسلمانان پس از رحلت ایشان.

موسوعة نضرة النعم فی مکارم أخلاق الرسول الکریم

(ص)، اعداد مجموعة من المتخصصین، بأشراف صالح بن

عبدالله بن حمید و عبدالرحمن بن محمد بن عبدالرحمن بن

مکّوج، جدة، دار الوسيلة للنشر و التوزيع، چاپ اول،

۱۴۱۸هـ/۱۹۹۸م.

این مجموعه به ابتکار ابن مکّوج، اشراف علمی ابن حمید و

همکاری ۳۱ نفر از اساتید، محققان و مدرسان، به صورت

خلق‌های پسندیده در قرآن در شخص

حضرت تجلی کرده و شناخت اخلاق قرآن

مقدمه شناخت اخلاق رسول خدا (ص) است.

شیوه تالیف وی به این صورت است که در ابتدا آیات

قرآنی را که به صراحت یا اشاره در باره اخلاق سخن گفته،

جمع‌آوری کرده، پس از آن هریک از مفاهیم به دست آمده را

در لغت و اصطلاح تعریف و سپس با مراجعه به کتاب‌های

حدیثی و تاریخی، به ویژه کتاب‌های شمایل‌نویسی چگونگی

تجلی آن مفهوم را در رسول خدا (ص) تبیین کرده است.

وی درباره اسناد شواهدی که برای این تجلی یافته، بحث

نموده و بر اساس معیارهای شناخت حدیث، نوع و رتبه روایات

را مشخص کرده است. مؤلف بنا بر اصل رعایت امانت، مطالب

دیگران را در گیومه و مطالب دیگران را که در آن‌ها به نوعی

تصرف کرده در پرانتز قرار داده است.

شرح حال مختصری از بزرگان صحابه، بجز خلفای

نخستین در اولین موردی که نام آنان آورده می‌شود، توضیح

کلمات مشکل و اعراب‌گذاری آن‌ها، شرحی در باره موقعیت

جغرافیایی اماکن و وجود فهرست‌هایی شامل: آیات، احادیث و

آثار، اشعار، اعلام، منابع و موضوعات به ارزش کتاب افزوده

است.

کتاب‌های تالیف شده پیشین به جمع‌آوری آیات اخلاقی

قرآن، بدون توجه به عملکرد پیامبر خدا (ص) یا روایات مربوط

به اخلاق حضرت، بدون توجه به اخلاق قرآنی تالیف شده‌اند.

مطالب این کتاب در سه جلد با ۱۶۴۷ صفحه مسلسل (ج ۱:

۵۲۴ص، ج ۲: ۵۲۸ص، ج ۳: ۳۷۵ص + ۲۲۰) با یک مقدمه و

کلیاتی در مباحث نظری اخلاق و شش باب به شرح زیر تنظیم

شده است:

باب اول: اخلاق قرآنی - ایمانی و تطبیق اخلاق نبوی با

آن‌ها. این باب دارای دو فصل اخلاق اعتقادی و اخلاق رفتاری -

ایمانی است.

باب دوم: اخلاق قرآنی - تعبدی و تطبیق اخلاق نبوی با

آن‌ها. این باب دارای دو فصل اخلاق واجبات و مستحبات

است.

از سوی، خداوند خوی نیکوی پیامبر(ص) را ستوده و به عظمت، از آن یاد کرده و آن را اسوه‌ای نیکو برای نجات بشریت، معرفی نموده است و از سوی دیگر تدوین سیره، رفتار و سنن نبوی، راهکاری برای تبلیغ دین و انتقال فرهنگ اسلام است. از این رو محدثان و مورخان، به ثبت روایات اخلاقی صادر شده از سوی پیامبر خدا(ص) و همچنین وقایعی

که شخصیت اخلاقی - تربیتی ایشان را

معجم‌نویسی

الفبایی گرد آمده است که

می‌توان آن را دائرة المعارف

اخلاق نامید.

نشان دهد، اهتمام ویژه‌ای

داشته‌اند

نبوت حضرت. مقدمه

کتاب با فصلی در باره درود بر

رسول خدا (ص) پایان می‌پذیرد.

جلد ۲ تا ۱۱: محتوای کتاب به صورت

الفبایی است.

در مقدمه یادآور شده‌اند که گسترش

مادیگری، بلای خانمان سوز بشریت است و مسلمانان را

نیز به کام خود فرو می‌برد، مسلمانان برای مبارزه با آن، باید به

سلاح اخلاق و تربیت اسلامی مجهز شوند.

تنوع در شیوه نگارش اخلاق نبوی رسیدن به این هدف را

آسان می‌کند. از این رو موسوعه قصد دارد زندگانی رسول خدا

(ص) را با مکارم اخلاقش ارتباط دهد. افزون بر آن،

معجم‌نویسی خستگی و صرف وقت برای یافتن مفاهیم اخلاقی

در لابلای آیات، احادیث و وقایع تاریخی را کاهش می‌دهد.

در این کتاب پس از نه سال کار و تحقیق متوالی، ۳۶۱

صفت اخلاقی پسندیده و ناپسند، جمع آوری و براساس حروف

الفبا تنظیم شده است. ابتدا هر مفهوم، در لغت و اصطلاح

تعریف شده، سپس کاربرد آن در آیات، احادیث و آثار به صورت

لفظی یا معنوی بررسی گردیده است. (گفتنی است پیش از

ورود به هر مدخل اخلاقی، جدولی در سمت چپ آن مدخل،

بیانگر تعداد آیات، احادیث و آثار به کار رفته است).

پس از این بررسی‌ها، کاربرد آن مفهوم (جز مفاهیم اخلاقی

ناپسند) با ذکر نمونه‌هایی در سیره نبوی نشان داده شده و در

پایان فواید آن در زندگی فردی و اجتماعی تبیین گشته است.

رعایت ترتیب زمانی در آوردن آثار برحسب تاریخ و فیات،

آوردن الفاظ مرادف و مباحث مربوط به هر مفهوم در این

موسوعه، به آگاهی مخاطبان غنای بیشتری می‌بخشد.

این مجموعه در ۱۲ جلد رحلی به شرح زیر تنظیم شده

است:

جلد ۱: مقدمه کتاب است، شامل مباحث نظری، سیره نبوی

(ص) (مشمول بر همسران، فرزندان، خویشاوندان، نامه‌ها،

فرماندهان، نهبانان، شاعران، سلاح‌ها و اثاثیه آن حضرت)،

ویژگی‌های جسمی ایشان، اختصاصات، معجزات و دلایل بر

جلد ۱۲: مشتمل بر مقدمه‌ای در باره فهرست‌های بسیار

متنوع کتاب است. این فهرست‌ها عبارت‌اند از:

فهرست آیات، احادیث، آثار و اقوال، اعلام، مصطلحات،

فروق اللغة، وجوه و نظایر، احکام شرعی و آداب رفتاری، حکم و

امثال، اشعار و رجزها، قبایل و جمعیت‌ها، اماکن، واژه‌های

ارجاعی (واژه‌های مرادف و مخالف)، مصادر و مراجع

استدراکات، خطاها (گفتنی است این کتاب در ۱۲ جلد تنها پنج

خطای چاپی دارد که در استدراکات به آن توجه داده شده

است).

سیره نبوی - منطق عملی، مصطفی دلشاد تهرانی، تهران،

سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، دفتر

اول و دوم، چاپ اول، ۱۳۷۲ش و دفتر سوم، چاپ اول، ۱۳۷۳.

این کتاب به زبان فارسی تالیف شده و مؤلف با اشاره به

سیر کمال انسان و نیازهای مادی و امنیتی وی، جایگاه امنیت

اعتقادی را برجسته کرده و شکسته شدن اسوه‌های انسان در

فضای شبهه و تردید را عامل مهمی در آسیب‌پذیری امنیت

اعتقادی دانسته است.

انگیزه مؤلف رویکردی به کتاب و سنت و مروری در اصول

ثابت برخاسته از سیره نبوی برای استوار کردن حصارهای

اعتقادی است. اصول به دست آمده در این کتاب به ترتیب زیر

تنظیم شده است:

دفتر اول: سیره فردی

این دفتر با مقدمه‌ای درباره سیره‌شناسی و ضرورت آن آغاز

می‌شود و سپس به تبیین دوازده اصل از سیره فردی رسول خدا (ص)

می‌پردازد. طبیعی است که اصول فردی مورد بحث در این دفتر

در مسائل خانوادگی، اجتماعی، سیاسی و غیره ظهور و بروز دارد.

اصول استخراج شده عبارت‌اند از: حفظ حدود الله، کیفیت

شیوه تألیف کتاب «اخلاق النبی فی القرآن و السنة» به این صورت است که در ابتدا آیات قرآنی را که به صراحت یا اشاره درباره اخلاق سخن گفته، جمع آوری کرده، پس از آن هر یک از مفاهیم به دست آمده را در لغت و اصطلاح تعریف و سپس با مراجعه به کتاب‌های حدیثی و تاریخی، به ویژه کتاب‌های شمایل نویسی، چگونگی تجلی آن مفهوم را در رسول خدا(ص) تبیین کرده است

استخدام وسیله، تعادل، زهد، ساده زیستی، تفکر و تدبیر، حریت، استقلال، عزت، عدم تکلف، نظم و انضباط، صبر و استقامت.

دفتر دوم: سیره اجتماعی

این دفتر با مقدمه چند سطری با اشاره به آنچه در مقدمه دفتر اول آمده به تبیین دوازده اصل از سیره اجتماعی می‌پردازد. اصول مورد مطالعه عبارت‌اند از: رفق و مدارا، تکریم، عدم مدهانه، عدم استرحام، عدم انضام، عدالت اجتماعی، شورا، اهتمام برای مستضعفان، مقابله با مستکبران، مساوات، اخوت و اصل تعاون، تکافل و مواسات.

دفتر سوم: سیره مدیریتی

این دفتر، مدیریت بر انسان‌ها را به عنوان والاترین امانت‌های الهی با هدف خارج کردن انسان از مرتبه حیوانی به مرتبه رحمانی و به مقام خلیفه‌ی خدایی رساندن، مورد مطالعه قرار داده و از این رهگذر به تبیین رابطه‌ی والی و رعیت پرداخته است. مؤلف این‌گونه مدیریت را مدیریت بر قلب‌ها نامیده است و تجلی کامل آن را با استخراج چهارده اصل، در سیره نبوی جستجو می‌کند.

اصول مورد مطالعه در این دفتر عبارت‌اند از: اصلاح رابطه‌ی خود و خدا، رحمت و محبت، شرح صدر، رعایت اهلیت، تبعیت و اطاعت، تفویض اختیار و مسؤلیت خواهی، انضباط و جدیت، تصمیم‌گیری، پابندی به عهد و پیمان، عدم احتجاج، جلوگیری از سوء استفاده اطرافیان و وابستگان، توجیه امور، نصیحت و انتقاد متقابل، برپاداشتن حق و عدل.

«سیره خانوادگی»، «سیره سیاسی»، «سیره نظامی» و

«سیره اقتصادی» در دفترهای دیگر بررسی می‌شود.

مؤلف در این کتاب، نخست معنای لغوی و اصطلاحی هر اصل را تعریف کرده و به دنبال آن بحث‌های کلی و نظری را با ذکر نمونه‌هایی از قرآن، گفتار و کردار رسول خدا (ص) و ائمه اطهار (ع) ارایه داده است. مؤلف در تبیین این اصول در ابعاد مختلف، به تفصیل سخن گفته و از محدوده سیره نبوی خارج و با نادیده گرفتن قید زمانی، اصل مورد بحث را در دوران‌های بعد حتی تا تاریخ معاصر نیز مورد بررسی قرار داده است.^{۱۶}

در این کتاب، فهرست مطالب در ابتدای کتاب، پیام‌های اصلی در عبارات حدیثی کوتاه و در صفحه‌ای قبل از ورود به هر مدخل، توضیحات و ارجاعات به شکل پی‌نوشت در پایان هر مدخل و فهرست منابع در پایان کتاب آمده است.

الرسول الأکرم مدرسة الأخلاق، حسن مرتضی القزوینی، بیروت، دار البیان، چاپ اول، ۱۴۱۱هـ/۱۹۹۱م، ۳۰۴ صفحه + فهرست منابع و فهرست مطالب.

قزوینی با تکیه بر منابع کهن و جدید شیعی این کتاب را گردآوری و منطق رسول خدا را اخلاق دانسته و به گفتار ایشان استناد کرده است که «انکم لن تسعوا الناس باموالکم فسعوهم بأخلاقکم».^{۱۵} انگیزه وی از تألیف این کتاب، اثبات اخلاق محوری اسلام در برابر اتهام خشونت‌طلبی بوده است. از این رو با مقایسه میان رسول خدا (ص) و عیسی (ع) نتیجه گرفته که گر چه عیسی میان انبیاء به خلق عظیم مشهور است،

در کتاب «موسوعة نضرة النعيم في مكارم اخلاق الرسول الكريم (ص)»، پس از نه سال کار و تحقیق متوالی، ۳۶۱ صفت اخلاقی پسندیده و ناپسند، جمع آوری و براساس حروف الفبا تنظیم شده است. ابتدا هر مفهوم، در لغت و اصطلاح تعریف شده، کاربرد آن در آیات، احادیث و آثار به صورت لفظی یا معنوی بررسی گردیده است

فصل سوم: این فصل در چهارده محور، اخلاق النبی را در نگاه اهل بیت (ع) و صحابه با ذکر نمونه‌هایی از رفتارهای اخلاقی حضرت بررسی کرده است

فصل چهارم: شخصیت انسانی حضرت: این فصل در هشت محور برخوردهای عاطفی و محبت‌آمیز حضرت را با بردگان، ضعفا، کفار، مشرکان، منافقان و حیوانات نشان می‌دهد. هشتمین محور این فصل نمونه‌هایی را ارایه کرده که رسول خدا (ص) در زمان قدرت و توانایی، گناهکاران و مجرمان را بخشیده است.

فصل پنجم: در این فصل سفارش‌های اخلاقی رسول خدا (ص) و پیام‌های اخلاقی آن حضرت گردآوری شده است. من أخلاق النبی، احمد محمد الحوفی، قاهره، دار نهضة مصر للطبع و النشر، [بی تا].

این کتاب در یک مقدمه و دو فصل با فهرست منابع و موضوعات تألیف شده است.

مقدمه کتاب به کلیاتی مانند تعریف، موضوع و فوائد اخلاق می‌پردازد. فصل اول به اخلاق اسلامی شامل ریشه‌ها، محورها و ویژگی‌های آن پرداخته و فصل دوم که اصلی‌ترین و پرچم‌ترین فصل کتاب است به مسائل مربوط به اخلاق رسول خدا (ص) اختصاص دارد. در این فصل مطالبی درباره شجاعت، کرم، عدالت، عفت، صدق، امانت، صبر، حلم، عفو، رحمت، پیش‌قدمی در صلح و آشتی، زهد، تعدد زوجات، حیا، تواضع، وفاء، مشورت، حسن معاشرت، کار دوستی و مزاج‌های آن حضرت آمده است.

أخلاق الرسول، نهضة و حضاره، السيد محمد العلوی، بیروت، دار الكلمة الطیبة، چاپ اول، ۱۴۱۲/۵/۱۹۹۲م؛ ۳۰۴ صفحه + فهرست مطالب.

ضرورت اقتدا به نبی اکرم (ص) در شوون مختلف زندگی و لزوم توجه به اخلاق در راه نجات بشریت انگیزه مؤلف است. او با استناد به مدارک قرآنی و تاریخی هلاک امت‌ها را نتیجه ضعف مسایل اخلاقی دانسته و افزوده است با وجود نمونه کامل اخلاق، هیچ توجیهی برای تقلید از بیگانگان وجود ندارد. در

ولی رسول خدا (ص) بر ایشان امتیاز دارد، زیرا حضرت با جمع ریاست دینی و حکومتی، مسایل اخلاقی زیادی از خود نشان داد که در عصر عیسی (ع) جلوه‌ای نداشت.

این کتاب با مقدمه‌ای در باره نیاز بشریت به اخلاق و پنج فصل با پاورقی‌های ارجاعی و توضیحی به شرح زیر تنظیم شده است:

فصل اول: شخصیت اخلاقی رسول خدا (ص) در عصر جاهلی.

فصل دوم: شواهد قرآنی در باره شخصیت اخلاقی پیامبر خدا (ص).

انگیزه مؤلف کتاب «سیره نبوی عملی»، رویکردی به کتاب و سنت و مروری در امتدادت بر خاسته از سیره نبوی برای استوار کردن حصارهای اعتقادی است

پایان کتاب این پیام را به خواننده می‌دهد که تنها راه نجات و رسیدن به حقیقت، تمسک به اخلاق نبوی است؛ زیرا اخلاق ایشان به دلیل آیه استَجِیْبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ^۱ عین زندگی است. محتوای کتاب در دو بخش به شرح زیر تنظیم شده است.

۱. مکارم اخلاق رسول خدا (ص)، شامل ۱۲ فصل.
۲. نمونه‌هایی از تعالیم و کلمات رسول خدا (ص) شامل ۱۳ فصل.

پی‌نوشتها:

۱. سوره قلم: آیه ۴.
۲. سوره احزاب: آیه ۲۱.
۳. ر.ک: الطبقات الکبری، تحقیق احسان عباس، بیروت، دار بیروت، ج ۱، ص ۳۶۰-۵۰۶.
۴. برای اطلاع بیشتر ر.ک: کنز العمال، ۱/۱۶ و ۳۸/۷، ۱۰۲، ۱۳۷، ۱۸۴، ۲۱۲.
۵. گرچه ابوبکر و راق (م. ۲۴۹) نیز کتاب اخلاق النبوی (ص) داشته (کشف الظنون ۱: ۴۵۸) ولی تاثیر ابوالشیخ بر نسل‌های بعدی زیادتر است.
۶. تحقیق عبدالقادر احمد عطا؛ بیروت: دار ابن زیدون، ۱۴۱۰هـ: ۲۶۰ ص.
۷. دمشق: دار الحکمه، ۱۴۱۵هـ/۱۹۹۵م.
۸. به عنوان نمونه ر.ک: سمیع عباس در مقدمه اوصاف النبوی (ص).
۹. کشف الظنون: ج ۲، ص ۱۸۹۷.
۱۰. برای اطلاع بیشتر از شروح‌ها و حاشیه‌ها ر.ک: کشف الظنون: ۱۸۹۷/۲ و ایضاح المکتون: ۵۴/۲.
۱۱. برای اطلاع بیشتر ر.ک: سیر أعلام النبلاء: ج ۱۶، ص ۲۷۶-۲۷۹؛ طبقات المحدثین باصهبان، ج ۱، ص ۶۴-۱۰۴.
۱۲. سیر أعلام النبلاء: ج ۱۶، ص ۲۷۶-۲۷۹.
۱۳. کنز العمال، ۱/۱۶ و ۳۸/۷، ۱۰۲، ۱۳۷، ۱۸۴، ۲۱۲.
۱۴. به عنوان مثال ر.ک: دفتر اول: ص ۷۸-۸۰.
۱۵. من لایحضره الفقیه: ۴/۳۹۴.
۱۶. سوره انفال آیه ۲۴.

محمد (ص) الخلق الكامل و الرحمة المهداة، قبسات نوارتیه ... و معجزات حسیه، محمد الانور احمد البلتاجی، قاهره، مکتبه وهبه، چاپ اول، ۱۴۱۴هـ/۱۹۹۳م.

این کتاب در شش فصل به شرح زیر تالیف شده است:

فصل اول: زندگانی پیامبر قبل از مبعث مشتمل بر نسب آن حضرت، تولد، اصحاب فیل، ارهاصات، دوره شیرخوارگی، بشارت‌هایی بر نبوت ایشان.

فصل دوم: اوضاع عرب، ریشه‌های بت‌پرستی، بعثت، برخورد با قریش و هجرت.

فصل سوم: مشتمل بر برخورد یهودیان، منافقان، درگیری با قریش، وفود، زنان و فرزندان حضرت.

فصل چهارم: مشتمل بر معجزات.

فصل پنجم: اخلاق رسول خدا (ص) مانند تواضع، حلم، حیا و صبر.

فصل ششم: حجة الوداع، بیماری و رحلت رسول خدا (ص). این کتاب برخلاف نامش، کمتر به مباحث اخلاقی پرداخته، ولی دارای فهرست منابع و موضوعات و پاورقی‌های ارجاعی و توضیفی است. برخی از لغات، نام‌ها، قبایل و اماکن نیز توضیح داده شده است.

خلق النبوی (صلی الله علیه و آله)، ج ۱، سید محمد جواد غروی، ناشر، حسین میرمحمد صادقی، [بی جا: بی نا، بی تا]. این کتاب به زبان فارسی و در ۹۶ صفحه با پاورقی‌های